

STARE CRKVE U SJEVERNOM DIJELU KRKA

Uvod

U prikazu starih crkava otoka Krka došli smo i do posljednjeg nastavka – opisa starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava na sjevernom dijelu otoka. I ovdje, kao uostalom i na drugim dijelovima otoka, ima popriličan broj starih crkava, od kojih su neke među najznačajnijima i najvećima, a možda i najbolje očuvanima među brojnim sličnim hrvatskim crkvama.

Na otoku Krku, a to je značajka i nekih drugih kvarnerskih otoka, nema mnogo pravih predromaničkih crkava, kao što ih, primjerice, ima u drugim dijelovima obale ili zaobalja. Ima, doduše, mnogo starokršćanskih crkava, što znači da je autohtono otočko stanovništvo vrlo brzo prih-

OLD CHURCHES AT THE NORTHERN PART OF THE ISLAND OF KRK

Just like on other parts of Krk, many remains of interesting old churches can also be found at the northern part of this island. An early Christian complex recently found in Cickini forest, right above Malinska, is especially interesting. Church remains on Mirine at the Sepen Cove below Omišalj, and the outskirts of Roman settlement known as Filfinum, are considered as the best existing sites with traces of our early Christian churches. It is known that many columns and other decorative details were actually removed from these localities and transported to Venice. Among other churches, a special place is taken by the pre-Romanesque Church of St. Vid situated near Dobrinja, and the Church of St. Peter, located in Soline, with traces pointing to its early Christian origin. Here also, and particularly at the coastal zone, there are many remains of Byzantine strongholds which had old churches either within their premises, or in their immediate vicinity. However, the most interesting remains have been found on the St. Mark's Island which, while not being a part of Krk, constitutes a means to access the bridge linking this island with the mainland. Traces of the stronghold that used to control navigation in this part of Kvarner are still visible, and it is believed that as many as three small churches used to be situated on this small island.

vatilo kršćanstvo, ali je zato na Krku, mnogo više nego na drugim otoci-

ma, otočko pučanstvo zbog blizine kopna stradalo tijekom seobe naroda. Tada su poharane i popaljene i mnoge otočke crkve, osim onih u utvrđenim gradovima.

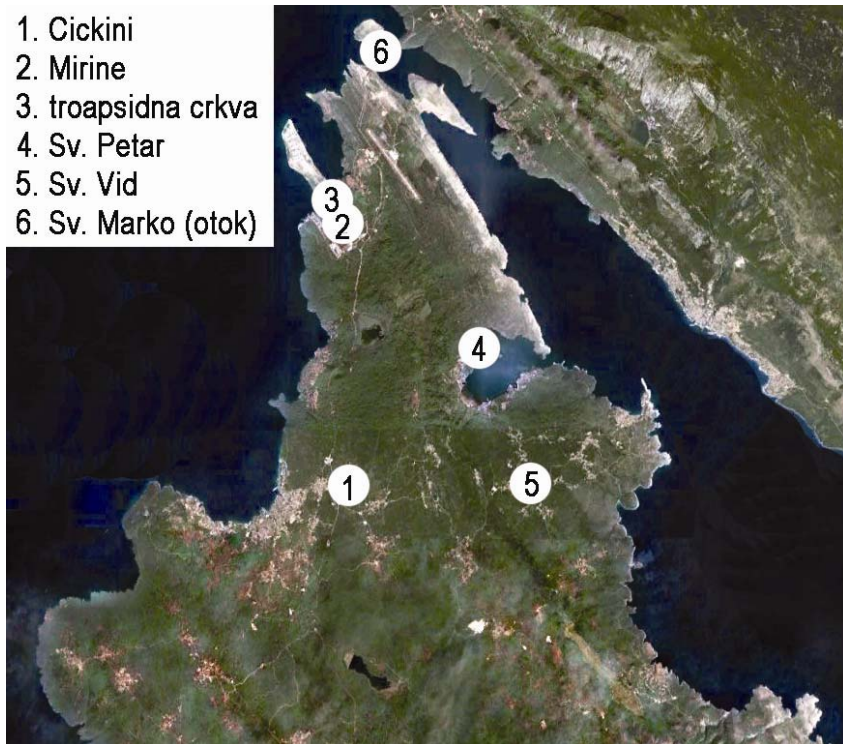
Novi zamah kršćanstvu i gradnji crkava daje tek pokršćavanje pridošlica, uvođenje glagoljice i narodnog ili staroslavenskog jezika u liturgijsku službu. No taj je zamah uslijedio tek s benediktincima koji se na Krku pojavljuju u 11. st. Stoga se crkve počinju pojačano graditi tek tijekom 12. st., a to je onda razdoblje razvijene romanike koje nije u žarištu ovih naših razmatranja.

Stare crkve na sjeverozapadu otoka

Crkveni kompleks u šumi Cickini

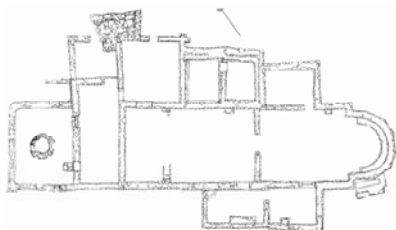
Tragovi su crkvenoga kompleksa godinama bili zaklonjeni gomilama kamenja i šumom u predjelu Cickini iznad Malinske i bili su poznati tek rijetkim stručnjacima i vlasnicima

1. Cickini
2. Mirine
3. troapsidna crkva
4. Sv. Petar
5. Sv. Vid
6. Sv. Marko (otok)

Prikaz starih crkava na sjevernom dijelu otoka Krka

obližnjih čestica. Čini se da istraživači starina nisu pokazivali previše zanimanja za ruralna područja i da su se okretali većim središtima poput Krka, Omišlja ili Baške. Tek su na poticaj mještana naselja Sveti Vid-Miholjice i slavnoga istraživača Branka Fučića (rođenoga Dubašljanina) 1993. započela istraživanja stare crkve u šumi Cickini. No prava su i sustavna istraživanja počela tek 2002. nakon dugotrajnih priprema koje su uključivale otkup zemljišta, krčenje šume i čišćenje zatrpanih dijelova, a nakon pet godina istraženi su sadržaji konzervirani i predstavljeni javnosti [1], [2].

Tlocrt crkve u šumi Cickini iznad Malinske

Cickini su šuma koja se nalazi uz trasu negdašnjega rimskog puta s kolotrazima (i pokraj današnje glavne otočke ceste) između dvaju rimskih urbanih središta – Curicuma i Fulfinuma. Na toj se staroj otočkoj komunikaciji nalazilo napušteno srednjovjekovno selo Sršići čijim je posjednicima pripadala i ova šuma.

No još se zapravo ne zna što uopće znači naziv Cickini i odakle potječe. O tome ima različitih stajališta. Jedno su ponudili Marija i Hrvoje Turk u povijesnom prikazu naselja Sveti Vid koji misle da naziv potječe od crkvene posvete Sv. Ceciliji, rimskoj djevici i mučenici iz 3. st., inače zaštitnici crkvene glazbe. Prof. dr. sc. Miljenko Jurković je razmišljao o Sv. Kvirinu, zaštitniku Krčke biskupije, potaknut nazivom udaljene šume Sikirine pokraj Rosopasnog. No Ranko Starac, voditelj arheoloških i konzervatorskih zahvata posljednjih godina, vjeruje da ime potječe od Sv. Ciprijana, punim imenom Tascije Cecilije Ciprijan, biskupa,

crkvenog oca i mučenika iz 3. st. iz Kartage, čiji se kult tijekom 5. i 6. st. proširio Sredozemljem (spomen dan 16. rujna), a osim katoličke slavi ga i pravoslavna i koptska crkva. U nas je zaštitnik župe Gata u Poljicima, a njemu i Sv. Justini posvećena je i crkva u Visu. Ako je to točno, a čini se najlogičnijim, onda bi tek otkopana starokršćanska crkva bila posvećena tome slavnome crkvenom ocu i prvome afričkom svecu.

Crkva u šumi Cickini podignuta je na jugozapadnom rubu većega antičkoga stambeno-gospodarskog kompleksa (5000 m²). U naslagama kamena sjeverno od crkve naslućuje se pravilan raspored niza zgrada. Iako cijeli antički sklop nije još u cijelosti istražen, čini se da je ta vila rustika građena u 1. st. Na to upućuje brončani novčić cara Trajana (98.-117.) u mortu cisterne, ali i tragovi keramike, podnih opeka i tegula s poznatim žigom *Pansiana* (tvornice iz sjeverne Italije) iz doba careva Tiberija i Nerona.

Konzervirani ostatci crkve i popratnih prostorija u šumi Cickini

Stambeno-gospodarski sklop s manjim je dogradnjama i popravcima bio nastanjen stoljećima. Crkva je, posebno pročeljni dio, bila podignuta

nad antičkim zidovima i vodospremnici. Cickini stoga pokazuju nastanak i kontinuitet klasične ruralne građevine koja je krajem antike pretvorena u zaokruženi, a možda i utvrđeni crkveni kompleks.

Arheološkim su istraživanjima otkriveni ostatci zidova jednobrodne crkve s polukružnom apsidom koja s vanjske strane ima sedam stranica. Imala je natkriveni trijem i bila je duga 24,65 m, a široka između 6,15 m i 6,4 m. Imala je transept (poprečni brod) pa je u tlocrtu imala oblik latinskoga križa. Uzduž je zidova bio prigrađen niz pomoćnih pravokutnih prostorija koje su bile istih dimenzija kao krakovi transepta. Brojna su odstupanja u tlocrtu bila rezultat gradnje na starijim antičkim zidovima. Pročelje je očuvano samo na razini temelja pa nema tragova glavnog ulaza, a jugozapadni je ugao pročelja potpuno razoren korijenjem velikog hrasta. Inače je drveće znatno oštetilo cijeli kompleks, posebno podove.

Zidovi su mjestimice sačuvani do visine od 1,6 m i prosječna im je debljina između 58 i 62 cm, osim prema apsidi (85 cm) i pobočnim cisterna-

ma (90 cm), što je vjerojatno uzrokovano konstruktivnim razlozima.

strukcija je ipak otežana jer su pomiješani ostatci dviju oltarnih pregrada,

ne. No ni to nije predugo trajalo jer je u jednoj pomoćnoj prostoriji pronađeno provizorno ognjište, pa je zaključeno da su to tragovi novodoseljenih Hrvata koji su napuštene ruševine privremeno rabili kao sklonište.

Vjerojatno je cijeli stambeno-gospodarski kompleks spaljen za avaro-slavenskih prodora početkom 7. st. Preživjeli su se stanovnici bili vratili na zgarišta i pokušali ponešto obnoviti, ali je uočljivo opće siromaštvo i smanjivanje stambenih površina. Kompleks je konačno napušten pred novopridošlim Hrvatima u 8. st. Poslije se život organizirao oko novih naselja i njihovih malih crkvice i cijeli je kompleks obrastao gustom šumom.

Jednobrodna crkva s apsidom u šumi Cickini

Crkva nema pravilnu orijentaciju i ima veći otklon prema jugoistoku. Uz pomoćnu se prostoriju na sjeverozapadnom uglu naslanjao toranj koji je bio i promatračnica i zvonik. Na zapadnom je pročelju bilo crkveno predvorje sa zidanim krsnim zdencom (piscinom), iznutra okruglim, a izvana nepravilnoga poligonalnog oblika.

iz 5. st. i doba izgradnje, i s kraja 6. st. kada je crkva temeljito obnovljena. Prikupljeno je i mnogo drugih kamenih ostataka, osobito stupića i nogu nosača oltarne menze koji su mjestimice preklesani. Skulptura je osebujna i dosad neviđena na našim prostorima jer se prepleću neobični motivi i simboli, a to je, kako se vjeruje, dijelom odraz provincijske i pučke interpretacije.

Krstionica crkve u šumi Cickini

Taj bi zanimljivi arheološki lokalitet ipak trebalo do kraja istražiti i zaštititi, posebno stoga što bi otkriveni ostatci jedne male ali bogate zajednice bili zanimljiva turistička atrakcija. To sada nije slučaj jer za ruševine crkve u šumi Cickini znaju tek rijetki upućeni iz turističkih krugova i općinskih struktura. U to smo se i uvjerali dok smo tražili taj lokalitet [1], [2].

Mirine u uvali Sepen pokraj Omišlja

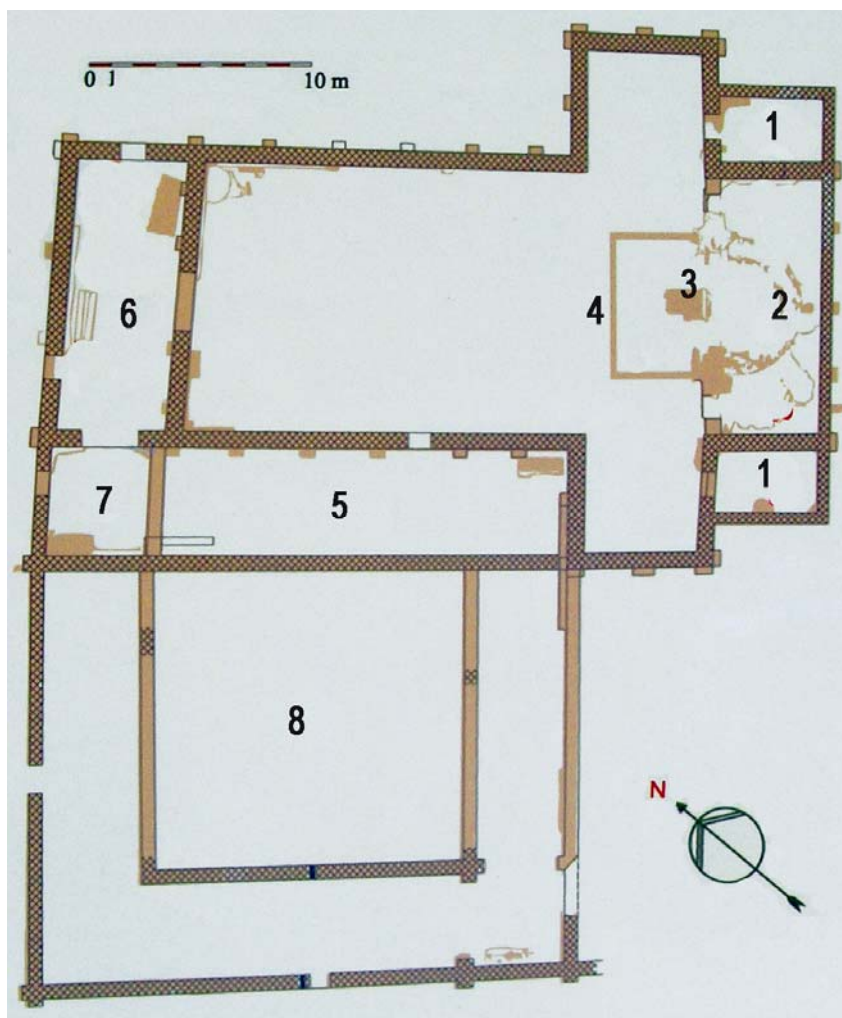
U pitomoj uvali Sepen pokraj Omišlja, mnogima znanj i po tome što se u njoj nalaze pogoni *Dine* i terminal *Janafa*, nekad je bilo značajno rimsko

Dio kamenih fragmenata iz crkve u šumi Cickini

U jugozapadnom je dijelu svetišta pronađena presvođena grobnica, a uočljivi su i tragovi svećeničke klupe – subselija. Prezbiterij je bio odijeljen oltarnom pregradom od koje je sačuvano stotinjak dijelova. Rekon-

Crkva je teško stradala u požaru za seobe naroda u prvoj polovici 7. st. Ipak je vrlo brzo obnovljena i tada su zazidani krakovi transepta te pretvoreni u pomoćne prostorije, a crkvena lađa pregrađena po polovici duži-

Tlocrt cjelokupnog kompleksa Mirine u uvali Sepen pokraj Omišlja (1. – pastofrije, 2. – apside sa supselijom, 3. –oltar s konfesijom, 4. – prezbiterij, 5. – pobočna dvorana, 6. – predvorje, 7. – kula, 8. – klaustar)

vojničko naselje Fulfinum¹. Gradnju industrijskih sadržaja nije ometala iznimna prirodna ljepota i povijesni značaj lokaliteta (zbog veličine i monumentalnosti nazvan i „Salonom otoka Krka“), ali je zato ipak potaknula arheološka istraživanja. Tako je konačno utvrđen nastanak i mjesto Fulfinuma (za koje se znalo iz povijesnih izvora), ali istražena i dijelom sanirana velika starokršćanska bazilika Mirine (ili Mira), podignuta pokraj njega.

¹ Moramo istaknuti da se u literaturi, čak i stručnoj, često pojavljuje i oblik Fulfinium. Opređijelili smo se za ovaj oblik jer je češći.

O tom su vrijednom nalazištu, s kojega su Mlečani godinama prema

Pogled iz zraka na kompleks Mirne s konzerviranim i restauriranim dijelovima

Veneciji odvozili kamenu materijal te stupove i ostalu kamenu opremu, svojedobno pisali Carlo de Franceschi, Gianbattista Cubich i Giovanni Kobler, ali je svjetsku javnost i znanstvene krugove na vrijednost zapuštenih zidova u uvali Sepen 1914. upozorio ondašnji zemaljski konzervator za Istru Antun Gnirs. Pišući tada o starim i stoljećima zapuštenim zidinama tvrdio je da se radi o dojmljivoj građevini „tajnovite namjene“. Premda su od Mirine danas očuvani samo ostatci nekadašnjega imponantnog zdanja, zna se da je riječ o crkvi križnog transepta i ravnim začeljnim zidom s kraja 5. i početka 6. st. kada su građene slične starokršćanske bazilike. Nalikuje mnogim crkvama tog doba u Akvileji i Raveni, a jedina je takva sakralna građevina na Krku i u Hrvatskom primorju.

Iz antičkih se izvora zna da je rimsko naselje u blizini nastalo u 1. st. kao potpuno nov grad za carske vojne veterane. Municipium Fulfinum građen je prema uobičajenoj urbanističkoj shemi – na ravnom prostoru s pravokutnom mrežom ulica. Pogodna i zaštićena uvala omogućila je gradnju luke, a plodno je polje s obiljem vode bilo uvjet ugodna života. Grad je stoga imao sve potrebne sadržaje: forum s kapitolijem i gradskom bazilikom, lučke pogone s trgovačkom četvrti, terme, prigrad-

Crkva u Mirinama – sjeverno pročelje sa samostanskim klaustrom

ke komunikacije s grobljima te vodovod. U raspadu je antičke civilizacije Fulfinum vjerojatno prvi stradao jer je bio grad vrhunskih civilizacijskih dometa, ali otvoren i osjetljiv na sve udare što ih je za urbani život donijelo razdoblje kasne antike. No život je ipak na neki način nastavljen kada je na periferiji grada nastao golem starokršćanski kompleks.

Lokacija je Fulfinuma otkrivena gotovo slučajno. Naime, pri istraživanju ulazne kule (poslije vjerojatno i zvonika), na zapadnom je pročelju crkve 1974. otkriven kameni blok s natpisom. Tu se moglo pročitati da je odsluženi pripravnik treće kohorte pretorijanaca Lucije Sestije Dekster vlastitim novcem uveo vodu Flaviju Augustu u mjestu Flavium Fulfinum. Inače nije bilo neuobičajeno da se dovodenje vode obilježi posebnim natpisom, ali je prema rimskom običaju moralo biti ubilježeno i ime tadašnjega cara. Međutim na natpisu je njegovo ime bilo otučeno, što znači da ga je nova vlast osudila na brisanje iz kolektivnoga pamćenja. Ipak nije bila skinuta jedna careva funkcija – trajni cenzor. To je pomoglo da se ustanovi kako je riječ o caru Domicijanu (punim imenom Titus Flavius Domitianus, vladao 81.-96.), pa se zna da je vodovod izgrađen

između 85. i 96., u razdoblju kada je Domicijan postao trajni cenzor, do 96. kada je ubijen.

Istočno pročelje crkve u Mirinama

Sustavna su istraživanja starokršćanske bazilike započela 1992. pa je dosad praktički cijeli interijer istražen i konzerviran, a djelomično su obavljani i rekonstrukcijski zahvati. Za razliku od Mirina, Fulfinum je zbog ipak još uvijek nedovoljno istražen. Lokalitet je inače bio znatno zapušten jer je bilo teško ispod pravilnih

kamenih gromača uočiti tragove antičkih zidova, a devastaciji je pridonijela i politička odluka da se u blizini grada golemi industrijski kompleksi.

U okviru UNESCO-va projekta (*Urbani razvoj i zalihe pitke vode: mali obalni gradovi*), u omišaljskoj su se uvali Sepen od 1998. pa do prije nekoliko godina obavljalo arheološka istraživanja koja su u ljetnim mjesecima okupljala studente arheologije i povijesti umjetnosti iz zemlje i inozemstva. U stručno su vođenje kampa bili uključeni i naši i strani stručnjaci, a istraživanja su uz UNESCO i Ministarstvo kulture potpomagali Primorsko-goranska županija i općina Omišalj, ali i Turistička zajednica općine Njivice-Omišalj te *Janaf*.

Tijekom istraživanja u Mirinama su otkrivene antičke grobnice i starokrš-

ćanska memorija te istočni dio samostanskoga kompleksa, ali i kasnoantičko groblje uz sjeverno krilo transepta. Sjeverno od bazilike istražena je posebna grobna cjelina, najvjerojatnije iz razdoblja seobe naroda. Pronađeni su i raznovrsni predmeti (željezne i brončane kopče, prsten s križem, staklena ogrlica te jedna

olovna igla) važni za dataciju grobova. Iskopani su i fragmenti koji su vjerojatno bili podloga sarkofaga. Izvan je crkve pronađen zanimljiv poganski žrtveni oltar, vjerojatno prenesen s obližnjega rimskog foruma. Istočno je od začelja crkve otkrivena antička memorija za pokapanje uglednih i imućnih građana, najprije nekršćana, a potom i kršćana.

U hidroarheološkim istraživanjima podmorja uvali Sepen pronađeni su fragmenti keramičkih posuda i keramičkih dekoracija. Ti nalazi, zajedno s fragmentima oltarnih pregrada, prozorskih rešetki i kamenoga namještaja te grobnim nalazima predstavljaju solidan temelj za budući muzejski postav u sklopu crkve. Nakon što je krovom zatvorena južna pastoforija (dijakonikon), prekriven je i narteks, pa sada postoje osnovni uvjeti za otvaranje arheološkog muzeja. Ujedno će se nastojati postupno oplemeniti okoliš uzgojem mediteranskih poljoprivrednih kultura, a oživljavanje je bazilike počelo prigodnim ljetnim glazbeno-scenskim programima [3].

Valja reći da je dosadašnjim istraživanjima u uvali Sepen nastao poseban arheološki park u koji su osim Mirine uključeni: memorija, forum, horea (skladište), luka i posebna kula, a sjeverno od kompleksa troapsidni prostor (o kojem će poslije biti govora) i terme, a izvan parka nalazi se zapadna nekropola Kurilovo.

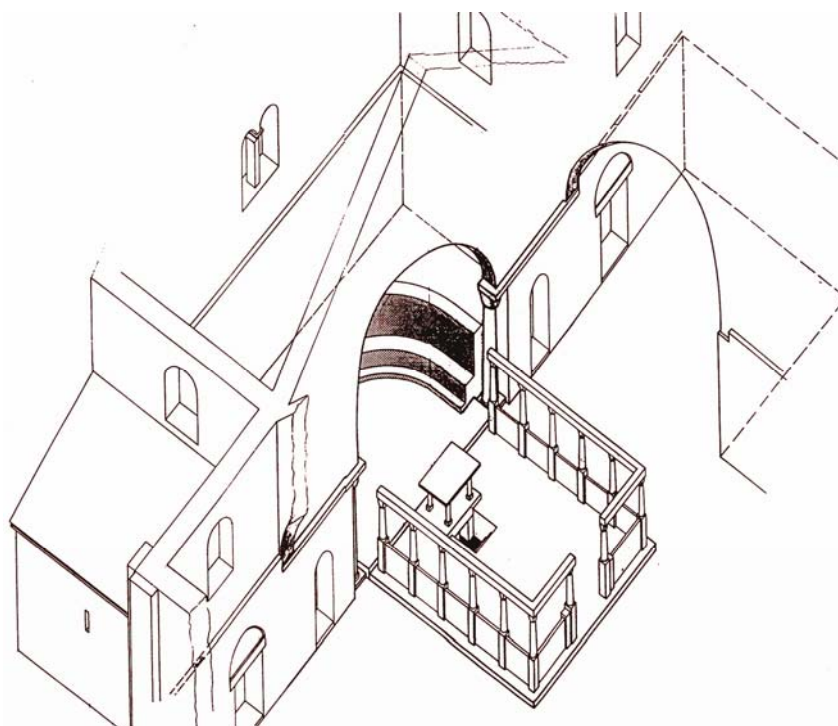
Mirine su zapadno od antičkog foruma, a tlocrtom, kako je već rečeno, pripadaju sakralnim građevinama u obliku latinskog križa, nastaloga prenošenjem središnjega vjerskog simbola u osnovu crkvenog zdanja.

Pastoforije (protesis i diakonikon) nalaze se na bokovima začelja i s njima su organski vezane, a međusobno prohodne sekretarije (mjesto za presvlačenje biskupa) nalaze se iza polukružne apside i supselije te oltara s križnom konfesijom. Konfe-

sija je kao najveća crkvena svetinja mali podzemni prostor, simbolični oltarni grob za polaganje i zaštitu relikvija svetaca ili mučenika. Križni oblik upućuje na položaj relikvijara u njegovim krakovima, a kroz kamenu rešetkasti prozorčić vjernici su povremeno gledali relikvije. Prezbiterij je bio povišen i od crkvene dvorane i transepta odvojen visokom oltarnom ogradom s nizom reljefno ukrašenih kamenih ploča. Za konstrukciju baze pregrade rabljeni su monumentalni blokovi sa srušenoga foruma antičkog grada.

tičkih karda, gradske ulice orijentirane sjever-jug. Trijem duž južnoga zida crkve štitio je cijelo zdanje i stvarao intiman prostor unutrašnjeg dvorišta – atrija i klaustura sa slijepim arkadama.

Konzervatorskim su radovima obuhvaćeni svi ugroženi zidovi kompleksa, a rekonstruirane su pastoforije i crkveni narteks. U predvorju su predstavljene podzemne grobnice, a posebna je vrijednost potpuno očuvan sarkofag. Djelomično je rekonstruiran prezbiterij, ali samo onoliko koliko su to omogućile dosadašnje

Prikaz rekonstrukcije svetišta crkve u Mirinama

Veliki su lučni prozori i dvije bifore kroz kamene rešetke pružali dovoljno dnevnoga svjetla prezbiteriju i glavnome crkvenom portalu. Crkva se od prezbiterija preko oltara i konfesije širi na transept, a brodom dugim 29,54 m (modul od sto stopa) preko reprezentativnog portala na zatvoreno predvorje (narteks). U njega je vodio glavni južni ulaz kroz kulu koja je osim za obranu služila i za ukope. Sjeverni je ulaz u narteks nastao kao produžetak jednog od an-

spoznaje i osjećaj za harmoničnost unutrašnjeg prostora. Valja još dodati da su vanjski zidovi prošarani lezema odnosno kontraforima, a da je krovna konstrukcija crkve nesumnjivo bila drvena. Ujedno u ostacima kamenog poda s mortom nisu pronađeni nikakvi tragovi mozaika, što se s obzirom na oštećenja i nije moglo očekivati [4].

Ne zna se međutim kada je Fulfinum napušten, ali je vjerojatno demoli-

ran. Zna se da je golema crkva građena na rubu grada i luke te da nije podignuta na antičkoj podlozi, ali je za gradnju uporabljen građevni materijal iz antičkoga grada. Neki vjeruju da je Fulfinum bio obrambeno slabo zaštićen i da je građen na području naplavina koje su možda i uzrok njegove propasti. Na to upućuju dijelovi potopljene luke, ali i ime uvala koje Nino Novak [5] tumači kao izvorno Sapan, a sap je stari hrvatski naziv za kup, a možda i naplavine, nakupine ili zasip, kako ga tumače i Omišljani koji tvrde da kišnica i dalje ispire pijesak, a da na obali ostaje samo šljunak.

Iako se ne zna, a vjerojatno se i nikad neće znati, izvorni titular crkve, sasvim je sigurno, a to su potvrdila i arheološka istraživanja, da je crkva bila samostanska, možda i od početka. U Omišlju je još živa tradicija da je tu nekad, vjerojatno od 11. st., bio benediktinski samostan Sv. Nikole. Kako nije dokazano postojanje Fulfinuma u srednjem vijeku, može se pretpostaviti da se romansko stanovništvo za seobe naroda ili pred Hrvatima povuklo u utvrđeni grad Krk, a crkva se mogla održati i do današnjih dana samo ako ju je netko preuzeo. Stoga se pretpostavlja, a Sena Sekulić Gvozdanović u to uopće ne sumnja [6], da su crkvu preuzeli redovnici koji su bili bliski s hrvatskim ili slaveniziranim pučanstvom, što su benediktinci nesumnjivo bili. Uostalom samostanski su dijelovi s južne strane crkve građeni naknadno i s drukčijim mortom.

Samostan je tijekom srednjeg vijeka napušten pa se opatija preselila nadomak Omišlja i tu je izgrađena manja crkva Sv. Nikole koja i danas postoji. Mletačka je vlast postavljala sekularne opate, mletačke građane kojima je najvažnija materijalna korist. Iz vizitacije biskupa Petra Bemba 1664. zna se da je bazilika u uvali Sepen bila u lošem stanju, ali da je i popravljena. U jednom je venecijanskom katastru iz 1753. zapisano da

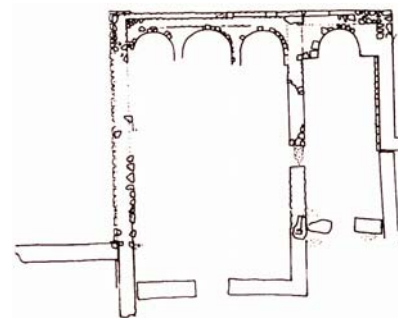
su crkva i samostan napušteni, ali se posebno ističe njihova veličanstvenost i prostranost. Stoga se vjeruje da je crkva napuštena kojih stotinjak godina prije, možda u drugoj polovici 17. st. Mletačka je vlast opatiju ukinula krajem 18. st. i njezina dobra prodala na dražbi, a utržak upotrijebila za kršku ubožnicu [6].

Nedavno smo posjetili to zaista dojmljivo zdanje i u cijelosti smo suglasni sa stajalištima sudionika UNESCO-va projekta, posebno iz inozemstva, kako bi tu golemu i lijepu crkvu valjalo bolje prikazati europskoj i svjetskoj javnosti. Šteta je samo što su svi prostori izvan sezone čvrsto zatvoreni, pa nije moguće razgledati njezinu unutrašnjost.

Troapsidna sakralna građevina u Mirinama

U uvali Sepen, stotinjak metara od starokršćanske bazilike i na zapadnom rubu Fulfinuma, nedavno su obavljena zaštitna arheološka istraživanja i konzervatorski zahvati na, kako se vjeruje, srednjovjekovnoj sakralnoj građevini. Arheološki je lokalitet bio u privatnom vlasništvu,

ali je istraživanje ipak omogućeno. Istražena je površina od šezdesetak četvornih metara, a radove je vodio Nikola Jakšić.

Tlocrt ostataka troapsidne crkve pokraj kompleksa Mirine u uvali Sepen

Graditeljski je sadržaj bio zarastao i pokriven gomilom kamenja. Prepoznavanjem okoline uočena je velika gromača. Višegodišnjim praćenjem ruševina, koje su mjestimice virile ispod gomile, uočena su oštećenja što su ih uzrokovala stada ovaca koja su tuda svakodnevno prelazila. Kako su se oštećenja povećavala, ona su tijekom 2005. sanirana, a od lokalnih je vlasti osiguran i novac za nastavak istraživanja. Radovi su se s istodobnom konzervacijom ponajprije obavljali na mjestu gdje su se zidovi i prije nazirali.

Ostatci troapsidne crkve pokraj kompleksa Mirine

Kapelica pokraj troapsidne crkve

Tijekom radova uočeno je da se radi o građevini s tri polukružne apside upisane u ravan začeljni sjeverni zid. Te su tri apside građene malim opekama na starijoj podnici koja je pripadala antičkoj građevini od koje je istražen kompletan sjeverni zid, a dijelom i zapadni i istočni. Tako je otkrivena i četvrta polukružna apside na sjeveroistočnom dijelu, od ostalih apsida odvojena posebnim zidom. Zaključeno je da je riječ o ranosrednjovjekovnoj troapsidnoj crkvi i prigradenoj kapeli s istočne strane, podignutoj unutar antičke građevine te položenoj izravno i bez temeljenja na antičku podlogu. Poslije su otkriveni i zid s ulazom nasuprot središnjoj apsidi i veza s istočnom kapelom. U njezinoj je apsidi slabo očuvana žbukana podloga stipesa (oslonca) oltara, kakvi su vjerojatno bili i u troapsidnoj građevini, ali ih odavno nema.

Istraživanjima su ustanovljeni gabariti sakralne građevine u antičkom sadržaju koji se proteže prema jugu i moru, gdje su na morskoj obali prije nekoliko godina pronađeni ostatci termalnog sklopa [7].

Istraživanja će se sasvim sigurno nastaviti, ali je ipak zasad pomalo upitna datacija te građevine, ako je

uopće sakralna, ponajprije zbog njezine orijentacije sjever-jug. Vjerojatno to nije predromanička crkva, kao ni crkva iz 8. st. kako se ponegdje na-

Ostatci zidova u uvali Blatna koji možda pripadaju starokršćanskoj crkvi

vodi, nego po svoj prilici građevina iz kasne romanike kada više nije bilo toliko važno da se svetište okreće prema istoku, poput crkve Sv. Jeronima pokraj Stare Baške. Bilo bi zaista neobično da se u 12. ili 13. st. gradi jedna nova crkva pokraj goleme samostanske koja se nedugo potom potpuno napušta. No sasvim je moguće da ostatci pripadaju starokrš-

ćanskoj crkvi, starijoj i od obližnje bazilike, svojevrsnome ranokršćanskom oratoriju, kakvi su se i gradili unutar termalnih sklopova i gdje se nije odveć marilo na orijentaciju. No to ipak valja prepustiti budućim istraživanjima.

Ostale sjeverozapadne crkve

Na tom dijelu otoka Krka ima još naznaka starih, ali neistraženih i slabo poznatih crkava. Jedna je neposredno povezana s glasovitim starokršćanskim lokalitetom u uvali Sepen, a nalazi se južnije, na poluotoku Zaglav, u uvali Blatna. Idući sa sjevera, pješačkom stazom od omišaljske strane, nadomak te uvale nailazi se na ostatke neke građevine od koje su u većoj mjeri sačuvana dva zida. Oni su nesumnjivo bili dijelovi jedne cjevine koja je zatvarala pravokutni prostor prepoznatljive veličine i orijentacije.

tunatom) u Gorskom kotaru, a ime je vrlo vjerojatna osnova arheološkog lokaliteta Mogorjelo pokraj Čapljine. Pretpostavljalo se da su stoga ostatci zidova u uvali Blatna bili dijelovi starog samostana i crkve posvećene tom svecu i mučeniku. To bi ujedno moglo pobliže označiti nastanak crkve u uvali Sepen, zbog mogućih veza s Akvijejom i ostrogotskim razdobljem kada su se i gradile crkve križnoga tlocrta [5], [8].

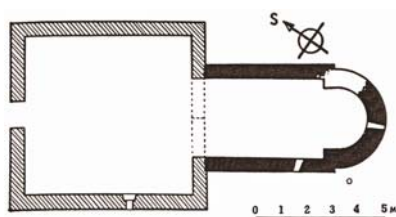
No valja reći da novija istraživanja [9] takva stajališta ili pobijaju ili stavljaju u sumnju jer je ustanovljeno da se radi o ruralnom kompleksu uz more i da spomenuti zidovi vjerojatno pripadaju jednoj metalurškoj radionici. Međutim, ipak se zna da su ovdje bili doseljenici iz Fulfimu- na i da su otišli najkasnije do početka 10. st.

Lokalitet Poje nalazi se još južnije, pokraj Njivica. Tamo su već prije uočene kasnoantičke grobnice s tegulama. Nedavno je tu iskopano nekoliko sonda koje upućuju na postojanje antičke građevine, a možda čak i crkvenih sadržaja [10].

Stare crkve na sjeveroistoku otoka

Sv. Petar u Solinama

Starih je crkava na jugoistoku Krka mnogo manje, što i ne čudi kada se zna da je taj dio otoka bio i prije i danas mnogo slabije naseljen.

Tlocrt crkve Sv. Petra u uvali Soline (tamniji su zidovi romaničke crkvice)

Na malenom rtu uz tihu lučicu, u zatvorenoj uvali nasuprot selu Klimnu, nalaze se ostatci ruševne crkve Sv. Petra. Najstariji joj se dio sastoji od lađe i polukružne izbočene apsi-

de s uskim prozorima na južnom zidu i apsidi. To je inače tipična jednobrodna romanička crkvice koja s ob-

svjedoče o svađama s lokalnim stanovništvom oko ispaše. Doseljenim je stanovnicima najbliža bogomolja

Ostatci crkve Sv. Petra

zirom na malu debljinu zidova sasvim sigurno nije bila nadsvođena, već je imala drvenu krovnu konstrukciju.

Crkva je u 15. st. bila znatno dograđena, a to je bilo uvjetovano populacijskim promjenama. Naime, na te je prostore omišaljskog Krasa knez Ivan Frankopan bio naselio pastire Vlahe, što su zabilježile glagoljske isprave iz 1465. i 1468. koje ujedno

bila crkva Sv. Petra pa su je proširili tako da joj je srušen pročeljni zid i zamijenjen lukom šiljata oboda, a potom prigraden širi i duži prostor kao nova lađa.

Ipak dva nalaza u starom romaničkom dijelu crkve upućuju i na predromaničko doba. Riječ je o dva spolija (kojih je inače poprilično u zidovima te crkve) – ulomka od bijela

Porušeni ostatci romaničke crkve koja je sada apsida crkve Sv. Petra

vapnenca ugrađena u južni prozorčić kao doprozornici. Lijevi je adaptirani ulomak vodoravne kamene grede iz crkvene pregrade s pleternom dekoracijom iz širokog razdoblja – između 9. i 11. st. Ali sasvim je sigurno stariji od crkve u koju je ugrađen. Desni je ulomak stariji i na njemu su jednostavnim brazdama simetrično ucrtana tri križa. Srednji križ ima vitice na završecima vodoravnih krakova, što se sreće u 7. ili 8. st., a motiv s tri križa, koji je prvotna spomenička ikonografija triju golgotских križeva, potječe još iz 4. st. i vladavine cara Konstantina I. Velikog. Taj motiv upućuje na kontinuitet vjerskoga kulta u solinskoj vali i vjerojatno postojanje prijašnje starokršćanske crkve na istom mjestu ili u neposrednoj blizini, najkasnije iz 8. st. [11].

Kontinuitet toga prostora iz antičkih vremena potvrđuju nedavna istraživanja okoliša crkve i podmorja [12]. U tim su istraživanjima pronađeni mnogobrojni ostatci graditeljske keramike, posebno tegula. Zaključeno je da je pokraj crkve Sv. Petra vjerojatno bila jedna lokalna keramičarska radionica. Štoviše kako su pronađeni isti ulomci kao i u Crikvenici na susjednom kopnu, a kako su na njima žigovi Seksta Metlija Masima iz Salone, zaključeno je da je isti vlasnik (ili zakupnik) imao radionice i u Crikvenici i u Solinama. A gdje je postojala radionica mogla se očekivati, barem od 4. st., i neka starokršćanska crkva.

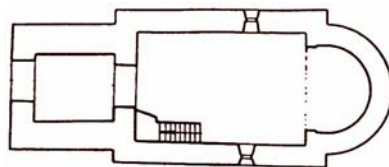

Doprozornik

Nedavno smo posjetili crkvu Sv. Petra i ustanovili da je njezin romanički dio, kako se čini, znatno više srušen nego što je bio kad je o njemu pisao Branko Fučić, a ima i mnogo više vegetacije. Nismo, nažalost, pronašli spomenute doprozornike. Možda su u nekom muzeju, a možda su i netragom nestali.

Crkva Sv. Vida

Dobrinj je gradić u središnjem istočnom dijelu otoka, okrenut Crikvenici, i od mora udaljen 6 km. Naznake naseljenosti toga dijela Krka sežu u predromansko doba. Dobrinj je u kontinuitetu bio administrativno, političko, crkveno, ali i kulturno središte

Tlocrt crkve Sv. vida u istoimenom naselju pokraj Dobrinja

Dobrinjštine, velikoga teritorija s petnaestak sela. Domaći ga je puk od davnine nazivao gradom iako jedini od šest frankopanskih kaštela nije bio zaštićen zidinama. U Dolinjem gradu, najstarijem dijelu Dobrinja, kuće se nižu u usporednim nizovima, među kojima su uski, često presvođeni prolazi. Dobrinj je inače uporište glagoljice, a dijelovi se crkvene liturgije održavaju na staroslavenskom jeziku. Jezična je posebnost toga kraja izvorno očuvana čakavica, jedan od najkonzervativnijih hrvatskih govornih tipova, tzv. „dobrinjski govorni tip“.

Iz Dobrinja potječe i naša najstarija glagoljska isprava, pisana „let od Hri(sto)va rojstva 1100. na prvi dan enara (januara – siječnja), pred Dobrinem poli crikve Sv. Vida“. Riječ je o „Darovnici slavnog Dragoslava“, sačuvanoj u hrvatskom glagoljskom prijepisu Petra Petriša iz 18. st. Postojao je i latinski prijepis, također iz 18. st., koji je nažalost izgubljen.

U listini je, koju je pisao Kirin Radonjin, pisar od komuna Dobrina, zabilježeno da je tog dana i godine blagoslovljena crkva Sv. Vida nadomak Dobrinja, nadarbina slavnog Dragoslava. Tko je međutim „slavni Dragoslav“ i otkud mu takav epitet, povjesničari do danas nisu uspjeli otkriti. Svi se slažu da je riječ o imućnom čovjeku plemićkog podrijetla, a neki su ga čak povezivali i s krčkom kneževskom lozom Frankopana. Dokument koji je Dragoslav diktirao općinskom pisaru ujedno je i prvi pisani dokument u povijesti Dobrinjštine. U ispravi se spominje i „crikva Sv. Stipana“ (koja je i sadašnja župna crkva).

Ta je crkva nesumnjivo i dalje na istom mjestu, a zna se da je do 16. st. bila trobrodna bazilika, a potom je u dva navrata dograđena i obnov-

Glavno pročelje crkve Sv. Vida pokraj Dobrinja

ljena, pa je malo toga očuvano od njezina negdašnjeg izgleda. To, međutim, nije slučaj s crkvom Sv. Vida u obližnjem istoimenom selu koja je svoj ondašnji izgled neizmijenjen zadržala sve do današnjih dana. Riječ je, dakle, o jednobrodnoj ranoromaničkoj crkvi s drvenim krovštem i polukružnom apsidom s kraja 11. st. Glavna je značajka te crkve masivni romanički zvonik na osi glavnog ulaza u crkvu. Riječ je zapravo o svojevrsnom westwerku, tipičnom karolinškom crkvenom dodatku koji se eto pojavljuje i u ranoj romanici. Specifičnost je u tome da je ovdje zvonik gotovo iste širine kao i crkveni brod. Slična su rješenja i u crkvi Sv. Petra u Starigradu i u Sv. Iliji izvan zidina Bala, također ranoromaničkim crkvama [13].

Ostale sjeveroistočne crkve

Starih crkava ima i pokraj Vrbnika, isto tako staroga gradića koje se prvi put spominje 1100., ali i tipičnoga frankopanskog naselja kakve su knezovi Krčki podizali diljem Hrvatskoga primorja. Uostalom, drži se da je Vrbnik matični grad te stare hrvatske plemićke obitelji. Izgrađen je na mjestu prapovijesne gradine i na strmom brdu (49 m) nad morem.

U samom Vrbniku nema starih crkava, već u njegovoj okolici. Doduše,

najveći je dio romaničkih, ali ima i nekoliko starijih. Ponajprije su to ostatci starokršćanske crkve Sv. Nikole iz 6. st. s manjim samostanom u uvali Ogrul (od naziva ager za zemljišni posjed), na bivšem biskupskom dobru Vinca. Razvaline se crkve nalaze na krševitoj hridi iznad uvale i svojom slikovitošću privlače pozornost posjetitelja, pa njezini trošni ostatci teško podnose turističku navalu, ali i brojna prekopavanja. Riječ je o izduženoj jednobrodnoj crkvi s narteksom na zapadnom pročelju i dubokim poluvaljkastim tlocrtom svetišta. S vanjske je strane ono poligonalna oblika i raščlanjeno istaknutim lezenama, povezanim plitkim lukovima pod krovnim vijencem. Između lezena bila su tri velika prozorska otvora s nadvojima od polulukova koji su zazidani još u 14. st.

Izvornoj građevini pripada sjeverni bočni zid te dio južnoga iz kojih su početkom srednjeg vijeka probijeni prozori te prizidane terase i dvije izduljene pravokutne prostorije, danas vidljive samo u tragovima. To su ostatci jedne skromne pustinjačke zajednice, koja je početkom 12. st. prihvatila regule Sv. Benedikta. Čini se da je upravo to drugi samostan („Mikulj“) koji je sa Sv. Lucijom činio cjelinu, kako piše na Bašćanskoj ploči [6], [14].

Istočno od sela Kampilja, u blizini malog polja i pokraj drmuna (pošumljenog pašnjaka) zvanog Crkvišća, nalaze se ostatci crkvice Sv. Petra. To je inače jedna atipična izduljena srednjovjekovna kapela s opisanom polukružnom apsidom te nestalim pročeljem bez tragova otvora. Obilje ulomaka crijepa u vezivnom mortu i glagoljski grafiti govore o radikalnoj obnovi s kraja 15. st. kada su srušeni svi zidovi pa potom od istog materijala izgrađena nova crkva. Ona leži na izduženom humku, pa se vjeruje da se ispod kriju temelji negdašnje kapelice iz koje su sačuvani dijelovi oltarne pregrade što se čuvaju u lapidariju krčke katedrale i u franjevačkom samostanu na Košljunu. To su uostalom jedini stvarni materijalni dokazi da je na području Vrbnika u 9. st., tijekom konsolidacije tek pristiglih Hrvata, postojala organizirana kršćanska zajednica [14].

Bizantske utvrde uz sjeveroistočnu obalu

U posljednje se vrijeme uobičajilo da se gotovo sve ruševine na obalama otoka proglašavaju bizantskim utverdama, a potom se traže ostatci crkava koje se u njoj ili u neposrednoj blizini trebaju nalaziti. Pritom se eventualni nedostatak crkve tumači slabim zalaganjem istraživača i nedovoljnim istražnim radovima. Ponekad se događaju otrežnjenja, kao što je to bilo s rapskom Kaštelinom na kojoj su crtani tlocrti i čak naznačavano mjesto gdje bi se crkva mogla nalaziti, da bi potom u istraživanjima bilo ustanovljeno da se uopće ne radi o bizantskoj utvrdi, već o najobičnijoj, iako vrlo velikoj, rimskoj vili rustici. Čini se da bi u pronalaznju bizantskih utvrda trebalo bolje poznavati ondašnje plovdbene putove jer sasvim je sigurno da Bizant nije na našem prostoru i na svom pomorskom limesu postavljao utvrde baš na svako mjesto. Vjerojatno je da je upravo nedostatak crkve naznaka da se uopće ne radi o bizants-

Ostatci crkve Sv. Nikole u uvali Ogru

Most kopno – otok Krk (u sredini je otočić Sv. Marko na kojem se još vide tragovi utvrda)

koj utvrdi. Pritom valja reći da se važnost takvih utvrda donedavno podcjenjivala, ali zbog toga ipak ne treba preći u drugu krajnost.

Sličan je slučaj i s istočnom obalom otoka Krka. Iako taj otok na svom jugoistočnom dijelu ima jednu od naših najvećih bizantskih utvrda uopće (Kotintiju ili Bosar), na ostalim dijelovima obale ima ostataka starih utvrda, ali nema bizantskih crkava. Takav je slučaj i s utvrdom na brdu Glavini, zvanom Veli grad južno d Vrbnika, koja nema ni naznaka neke moguće crkve, ako se pritom ne misli na udaljenu i nepristupačnu samostansku crkvu u uvali Ogrul. Još je kompliciraniji slučaj s utvrdom pokraj Šila, gdje u blizini nema ni jedne starokršćanske crkve. Uostalom i na putokazu koji do nje vodi lijepo piše da se radi o ruševinama rimskoga ladanjskog zdanja.

Tako vjerojatno otpadaju i mnoge priče kako su se međusobno vatrom i dimnim signalima sporazumijevali od Korintije do Velog grada, zatim preko Šila i dalje. Uostalom takva je signalizacija mnogo lakša s odgovarajućim visokim punktovima na obližnjem kopnu. A teško je i zamisliti da bi bogobojažljivi podanici cara Justinijana I. Velikog bili u tuđini ostavljeni bez crkve i nužne duševne okrjepe.

No jedna je od utvrda na istočnim obalama Krka ipak bila bizantska.

No ona nije bila na Krku već na otočiću Sv. Marko, na koji se danas oslanjaju lukovi mosta koji povezuje kopno i otok Krk.

Taj je kameniti otočić trokutastog tlocrta, inače najsjeverniji otok u Riječkom zaljevu, uvijek bio značajan zbog svoga prometnog položaja i plovidbe iz Riječkog zaljeva u Vinodolski kanal. Uostalom u njegovoj je blizini 49. prije Kr. održana velika pomorska bitka u građanskom ratu vođenom između Pompeja i Julija Cezara. Tada je Gaj Antonije trebao ovdje spriječiti prodor Pompejevih snaga u Italiju, ali je flota od četrdeset brodova pod zapovjedništvom Publija Kornelija Dolabele bila okružena, dok su na Krku bile opko-

ljene kopnene snage. Cezar je tu bitku izgubio, ali uspio je Pompejeve snage potpuno poraziti 47. pr. Kr. pokraj otoka Šćedra nadomak Hvara.

Sv. Marko ima relativno plitak i pristupačan zapadni dio, a na istoku prelazi u stjenoviti greben. Na njegovim je liticama podignuta utvrda s nekoliko međusobno neovisnih građevina (kota 103 m) uključena u jedinstvenu tvrđavu (široku 20 m, a dugu približno 165 m). Zapadna je strana završavala na najvišoj koti otočića i bila je učvršćena jakim blago izlomljenim bedemom koji je na bočnim stranama (sjevernoj i južnoj) prelazio u potporni zid.

Fortifikacijska je građevina bila očuvana sve do trenutka kada su počela miniranja radi gradnje mosta, ali je tijekom izgradnje odrezan istočni rt otoka, pa time i dio tvrđave.

Vrijeme gradnje tvrđave nije moguće ustanoviti bez istražnih radova. Zna se da je u starim ispravama i literaturi otok nazivan Almis, a poslije Omiš, upravo kao i istoimeni grad na ušću Cetine (ime potječe od ilirsko-romanskoga naziva za hrid i greben). Valja reći da sličnu osnovu ima i obližnji gradić Omišalj koji se prije zvao Kaštelmušć, a u rimsko doba Fertinates. Sveti se Marko još 1765. naziva Scoglio Alma (Otočić

Ostatci utvrde i mogućih starih crkva na Sv. Marku

Svetih), vjerojatno i stoga što su na njemu bile čak tri crkve – Sv. Ivana Krizostoma, Sv. Martina i Sv. Marka (po kojoj nosi sadašnje ime), a posljednja je vjerojatno izgrađena za mletačke uprave kada je na otočiću bila stalna posada radi obrane od senjskih uskoka [15].

Sudeći prema crkvenim titularima, sasvim je sigurno bizantskog podrijetla Sv. Ivan Krizostom odnosno Sv. Ivan Zlatousti (344.-407.), crkveni otac i naučitelj te carigradski patrijarh. Zbog svojih je oštrih kritika bio u sukobu s caricom Eudoksijom, pa je svrgnut s patrijaršijske stolice i prognan u Kapadokiju gdje je i umro. Pisao je asketske i katehetske spise, a najpoznatiji je po homilijama (propovijedima s komentarom). Nadimak Zlatousti dobio je zbog ugodna glasa. Štuje se i u katoličkoj (27. siječnja) i pravoslavnoj vjeri (13. studenoga). Ipak u naše je krajeve kao titular crkve dospio s Bizantom jer mu je na Zapadu posvećeno vrlo malo crkava. Uostalom bizantsku nazočnost na Sv. Marku potvrđuje i nalaz jedne fibule u okviru križa iz 6. st.

Nedavno smo, ljubaznošću čuvara mosta, bili na dijelovima utvrde Sv. Marka i letimičnim uvidom nismo uspjeli uočiti tragove ni jedne crkve. Ipak sa zadovoljstvom bilježimo podatak da se pripremaju temeljita arheološka istraživanja toga nenaseljenog otoka neobične sudbine.

Zaključak

Privodeći kraju prikaz starih crkava otoka Krka, možemo zaključiti kako

se broj od tridesetak starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava približio otočkom crkvenom „šampionu“ Braču, a to Krk nesumnjivo zaslužuje svojom veličinom i blizinom kopna.

Uočili smo i spomenuli da je većina starokršćanskih crkava izvan utvrđenih gradova poharana i spaljena u prvom naletu seobe naroda. Pomalo začuđuje što to drugdje nije bio slučaj, a ponegdje je, kao u slučaju Nina, čak i močvara bila dovoljna zaštita, posebno stoga što su se pridošlice, barem u početku, gotovo panično bojali svake velike vode. Kako su i na koji način svladali doduše malu, ali za neplivače, što su došljaci nesumnjivo bili, veliku razdaljinu? Jesu li pritom služili nekakvim priručnim plovilima nije poznato, možda su ih na rizično svladavanje morske prepreke potaknula i velika očekivanja o bogatstvu toga otoka. No ipak zbunjuje činjenica je da su velike grupe pridošlica vjerojatno došle na Krk čak i u prvom naletu.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Starac, R.: *Early Christian church in „Cickini“ forest near Sršići on the island of Krk (Report on the first phase of excavation)*, Hortus artium mediaevalium (2004.), 1., str. 217-221
- [2] Starac, R.: *Ranokršćanski crkveni kompleks u šumi Cickini u Malinskoj na otoku Krku*, Općina Malinska-Dubašnica, Malinska, 2006.
- [3] Cuculić, K.: *Salona otoka Krka*, Šušvačka revija (2001.), 33., str. 101-104
- [4] Novak, N.: *Le choer de l'eglise paléochrétienne de Mirine pres d'Omišalj sur l'île de Krk*, Hortus artium mediaevalium (1999.), 5., str. 119-131
- [5] Novak, N.; Brožić, A.: *Starokršćanski kompleks na Mirinama u uvali Sapan kraj Omišlja na otoku Krku*, Starohrvatska prosvjeta, III. (1991.), str. 29-54
- [6] Sekulić-Gvozdanović, S.: *Utvrdeni samostani na tlu Hrvatske*, Golden marketing-Tehnička knjiga i Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007.
- [7] Jakšić, N.: *Mirine – Omišalj*, Hrvatski arheološki godišnjak, (2006.), 3., str. 297-298
- [8] Jarak, M.: *Kasnoantički ostatci u blizini uvale Blatna (lokalitet Mohorov) na otoku Krku*, Opuscula archaeologica (1999.-2000.), 23.-24., str. 529-533
- [9] Čaušević-Bully, Morana: *Mohorov – uvala Blatna*, Hrvatski arheološki godišnjak, (2006.), 3., str. 298-300
- [10] Čaušević-Bully, Morana: *Njivice - Poje*, Hrvatski arheološki godišnjak, (2006.), 3., str. 300-301
- [11] Fučić, B.: *Sv. Petar u Solinama*, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, IX. (1961.), 3., str. 115-121
- [12] Lipovac Vrkljan, G.; Starac, R.: *Soline – uvala Sv. Petra*, Annales Instituti Archeologici, III. (2007.), 1., str. 97-98
- [13] Mohorovićić, A.: *Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera*. Ljetopis JAZU (1957.), 62., str. 486-537
- [14] Starac, R.: *Najstariji spomenici kulture na području vrbničke općine*, 900 godina Vrbnika, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14.-16. rujna 2000., Općina Vrbnik i Glosa d.o.o., Rijeka, Vrbnik-Rijeka, 2002., str. 35-49
- [15] Faber, A.: *Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prehistorije do antike i srednjega vijeka*, Prilozi (1986./1987.), 3/4., str. 113-140

Napomena autora

U ovoj seriji napisao svojedobno (Građevinar br. 5/2008.) uz crkve na zadarskim otocima opisali i crkve južnoga dijela Dugog otoka. Pritom smo istaknuli da je istraživanja na tom području obavljao Arheološki muzej iz Zadra na čelu s kustosom Jakovom Vučićem. U pripremi teksta koristili smo se web-stranicom Parka prirode Telaščica i pritom uporabili dva ponuđena tlocrta (Sv. Viktora i Sv. Ivana, str. 473.). Propustili smo pritom istaknuti da je autor crteža također kustos Jakov Vučić. Zbog toga se ispričavamo crtaču i autoru i čitateljima.

Autori